

SAJMON SIBAG
MONTEFJORE

JERUSALIM
BIOGRAFIJA

Prevela
Gordana Subotić

■ Laguna ■

Naslov originala

Simon Sebag Montefiore

JERUSALEM

Copyright © SIMON SEBAG MONTEFIORE 2011

Translation copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

Mojoj dragoj ćerki Lili Batšibi

„Pogled na Jerusalem je istorija sveta; i više od toga: istorija nebesa i zemlje.“

Bendžamin Dizraeli, *Tankred*

„Grad je bio razoren, ponovo izgrađen, uništen i još jednom izgrađen. Jerusalem je stara nimfomanka koja nasmrt cedi jednog po jednog ljubavnika pre nego što ga s dosadom odbaci, crna udovica koja proždire svoje mužjake dok još prodiru u nju.“

Amos Oz, *Priča o ljubavi i tami*

„Izraelska zemlja središte je sveta; Jerusalem je središte zemlje; Sveti hram je središte Jerusalima; Svetinja nad svetinjama središte je Svetog hrama; Zavetni kovčeg središte je Svetinje nad svetinjama i kamen temeljac na kojem je svet nastao pre Zavetnog kovčega.“

Midras Tanhuma, *Kedošim 10*

„Svetilište Zemlje je Sirija; svetilište Sirije je Palestina; svetilište Palestine je Jerusalem; svetilište Jerusalima je Brdo hrama; svetilište Brda je pobožno mesto; svetilište pobožnih je Kupola na steni.“

Taur ibn Jazid, *Fadail*

„Jerusalim je najčuvaniji grad. Ipak, Jerusalem ima nekih nedostataka. Zato je rečeno: *Jerusalim je zlatni pehar pun škorpija.*“

Mukadasi, *Opis Sirije uključujući Palestinu*

Sadržaj

Spisak porodičnih stabala i mapa	13
Predgovor.	15
Izjave zahvalnosti	27
Napomena o imenima, transliteraciji i titulama	33
Prolog	37
Prvi deo: JUDAIZAM	
1. Davidov svet	55
2. Davidov uspon	62
3. Kraljevstvo i Hram.	66
4. Kraljevi Jude	78
5. Vavilonska kurva.	91
6. Persijanci	99
7. Makedonci	106
8. Makabejci	121
9. Dolazak Rimljana	130
10. Irodi	139

- 11. Isus Hrist 162
- 12. Poslednji Irod 183
- 13. Jevrejski ratovi: smrt Jerusalima 198

Drugi deo: PAGANIZAM

- 14. Elija Kapitolina 209

Treći deo: HRIŠĆANSTVO

- 15. Vrhunac Vizantije 229
- 16. Sumrak Vizantije: persijska najezda 248

Četvrti deo: ISLAM

- 17. Arapsko osvajanje 263
- 18. Umajade: obnovljeni Hram 275
- 19. Abasidi: daleki gospodari 288
- 20. Fatimidi: tolerantnost i ludilo 294

Peti deo: KRSTAŠI

- 21. Pokolj 313
- 22. Uspon Prekomorskih zemalja 324
- 23. Zlatno doba Prekomorskih zemalja 330
- 24. Pat-pozicija 345
- 25. Kralj Gubavac 357
- 26. Saladin 364
- 27. Treći krstaški pohod: Saladin i Ričard 377
- 28. Saladinova dinastija 385

Šesti deo: MAMELUCI

- 29. Sultanov rob 403
- 30. Slabljenje mameluka 413

Sedmi deo: OSMANLIJE

- 31. Sulejman Veličanstveni 425
- 32. Mistici i mesije 429
- 33. Porodice 447

Osmi deo: CARSTVO

- 34. Napoleon u Svetoj zemlji 459
- 35. Neoromantičari: Šatobrijan i Dizraeli 465
- 36. Albansko osvajanje 475
- 37. Jevanđelisti 482
- 38. Novi grad 506
- 39. Nova religija 512
- 40. Arapski grad, carski grad 520
- 41. Rusi 531

Deveti deo: CIONIZAM

- 42. Kajzer 541
- 43. Jerusalimski svirač laute 553
- 44. Svetski rat 568
- 45. Arapska pobuna, Balfurova deklaracija 578
- 46. Božićni poklon 597
- 47. Pobednici i otimači 612
- 48. Britanski mandat 622
- 49. Arapska pobuna 640
- 50. Prljavi rat 656
- 51. Jevrejska nezavisnost, arapska katastrofa 675
- 52. Podeljeni 685
- 53. Šest dana 694

- Epilog 707**

Porodična stabla	741
Mape	751
O autoru	767

Porodična stabla

Makabejci: kraljevi i prvosveštenici, 160–37. pre nove ere
Irodi, od 37. godine pre nove ere do 100. godine nove ere
Prorok Muhamed i muslimanski kalifi i dinastije
Kraljevi krstaši Jerusalima, 1099–1291.
Hašemitska (Šerif) dinastija, 1916–

Mape

Davidovo i Solomonovo kraljevstvo i Kraljevstvo Izrailja i Jude,
1000–586. godine pre nove ere
Carstva, od 586. godine pre nove ere do 1918. godine nove ere
Kraljevstva krstaša, 1098–1489.
Mamelučki i osmanlijski Jerusalim, 1260–1917.
Sajks–Pikotov sporazum, 1916.
San o carstvu šerifa Huseina, 1916.
Plan Ujedinjenih nacija, 1947.
Izrael od 1948.
Jerusalim: Stari grad
Jerusalim početkom dvadesetog veka

Predgovor

Istorija Jerusalima je istorija sveta, ali je takođe i hronika često izuzetno siromašnog provincijskog grada okruženog judejskim brežuljcima. Jerusalem je nekada smatran središtem sveta, a danas je to istinitije nego ikad: grad je žarište borbe između Avramovih religija, svetište sve rasprostranjenijeg hrišćanskog, jevrejskog i islamskog fundamentalizma, strateško bojno polje sudara civilizacija, linija fronta između ateizma i vere, zvezda vodilja sekularne fascinacije, predmet vrtoglavog stremljenja teorijama zavere i internetskog stvaranja mitova i većito osvetljena scena pred kamerama u današnjem svetu u kojem vesti ne traju duže od dvadeset četiri sata. Religijski, politički i medijski interesi hrane se jedni drugima izlažući Jerusalem, danas više nego ikad, pažljivom posmatranju.

Jerusalem je Sveti grad, pa ipak je oduvek bio i jazbina praznoverja, šarlatanstva i verske netrpeljivosti; predmet čežnje i nagrada carstvima, iako nema strateški značaj; kosmopolitski dom mnogih sekti, od kojih svaka veruje da grad pripada samo njoj; grad s mnogo imenâ, iako je svaka tradicija toliko sektaška da isključuje sva ostala. Grad toliko prefinjen da ga u jevrejskim svetim spisima opisuju u ženskom rodu – uvek kao pravu čulnu ženu, uvek kao lepu, mada ponekad besramnu bludnicu, a ponekad

kao povređenu princezu koju je ljubavnik napustio. Jerusalem je kuća jednog Boga, prestonica dva naroda, hram tri religije, a takođe i jedini grad koji postoji dvojako – na nebu i na zemlji: njegova nenadmašna zemaljska ljupkost ništavna je u poređenju s njegovom nebeskom slavom. Sama činjenica da je Jerusalem i zemaljski i nebeski znači da taj grad može postojati bilo gde: novi Jerusalem utemeljen je širom sveta i svako ima svoju viziju Jerusalima. Proroci i patrijarsi, Avram, David, Isus i Muhamed, za svakog od njih se kaže da su koračali njegovim kamenom. Avramove religije začete su u njemu, a svet će tu doživeti i svoj kraj na Sudnji dan. Jerusalem, Sveti grad za narode iz Biblije, *jeste* biblijski grad: Biblija je, na mnogo načina, hronika samog Jerusalima, a njeni tumači su, od Jevreja i ranih hrišćana, preko muslimanskih osvajača i krstaša do današnjih američkih jevanđelista, uporno menjali njegovu istoriju kako bi ispunili biblijsko proročanstvo.

Kad je prevedena na grčki i latinski, a zatim i na engleski, Biblija je postala univerzalna knjiga i od Jerusalima je stvorila univerzalni grad. Svaki veliki kralj postao je David, svi posebni ljudi bili su novi Izraelićani i svaka plemenita civilizacija postala je novi Jerusalem, grad koji ne pripada nikome i postoji za svakoga u mašti ljudi. A to je tragedija ali i čarolija tog grada: svako ko sanja o Jerusalimu, svaki njegov posetilac u svim razdobljima, od Isusovih apostola do Saladinovih ratnika, od viktorijskih hodočasnika do današnjih turista i novinara, stiže u grad s vizijom autentičnog Jerusalima, a potom oseti gorčinu i razočaranje pred onim što zatekne, gradom koji se stalno menja, koji se povećavao i smanjivao, i mnogo puta se gradio i bio razaran. Međutim, budući da je reč o Jerusalimu, vlasništvu svih, samo je njihova vizija stvarna; izmenjena, veštačka stvarnost mora se promeniti; svako ima pravo da Jerusalimu nametne „sopstveni Jerusalem“ i često su, ognjem i mačem, to i činili.

Ibn Haldun, istoričar iz četrnaestog veka koji je bio i učesnik i izvor nekih događaja opisanih u ovoj knjizi, primetio je da „svi žude da saznaju istoriju. Ljudi na ulicama žele da je saznaju. Kraljevi i vođe žude za njom“. To se naročito odnosi na istoriju

Jerusalima. Nemoguće je napisati istoriju tog grada a ne priznati da je Jerusalem ujedno i tema, tačka oslonca, čak i kičma istorije sveta. U vreme kad moć internet mitologije podrazumeva da i taj proizvod visoke tehnologije može, kao i sablja, da bude oružje istog fundamentalističkog arsenala, potraga za istorijskim činjenicama postala je još važnija nego u doba Ibn Halduna.

Istorija Jerusalima mora predstavljati proučavanje prirode svetosti. Fraza „Sveti grad“ stalno se koristi kako bi se opisalo poštovanje prema svetilištima, ali ona zapravo znači da je Jerusalem postao ono mesto na svetu na kojem se odvija komunikacija između Boga i čoveka.

Takođe moramo odgovoriti na pitanje: zašto baš Jerusalem od svih mesta na svetu? Udaljen je od trgovačkih puteva na obali Sredozemnog mora; nije imao dovoljno izvora snabdevanja vodom, uzavreo na letnjem suncu, hladan na zimskim vetrovima, njegove oštre stene užarene su i negostoljubive. Ali izbor Jerusalima za grad Hrama bio je s jedne strane spontan i ličan, a s druge organski i evolutivan: činjenica da je toliko dugo bio Sveti grad samo je pojačala njegovu svetost, koja zahteva ne samo duhovnost i veru već i legitimitet i tradiciju. Radikalni prorok koji predstavlja novu viziju mora da objasni prošle vekove i da opravda sopstveno otkriće prihvaćenim jezikom i geografijom svetosti – proročanstva ranijih otkrića i mesta koja se odavno poštuju. Ništa ne može učiniti jedno mesto svetijim od njegovog nadmetanje s drugom religijom.

Mnoge posetioce ateiste odbija ta svetost koju posmatraju kao zarazno praznoverje u gradu zahvaćenom pandemijom pravednosti i verskom netrpeljivošću. Ali to osporava duboku ljudsku potrebu za religijom bez koje je nemoguće razumeti Jerusalem. Religije moraju objasniti krhku radost i stalnu zebnju koje mistifikuju i plaše ljudski rod: imamo potrebu da osetimo silu veću od samih sebe. Poštujemo smrt i žudimo da pronađemo njen smisao. Kao mesto susreta Boga i čoveka, Jerusalem je i mesto na kojem se u *Apokalipsi* smeštaju ta pitanja – pitanja kraja sveta, kad se povede rat između Hrista i antihrista, kad Ćaba iz Meke stigne

u Jerusalim, kad čovečanstvo bude izašlo pred Strašni sud, kad nakon vaskrsenja Spasitelj zavlada i nastupi Carstvo nebesko u Novom Jerusalimu. Sve tri Avramove religije veruju u Apokalipsu, ali detalji se razlikuju u zavisnosti od vere i sekte. Sekularisti mogu sve to smatrati drevnim zamešateljstvom ali sve te ideje su, naprotiv, vrlo savremene. U današnje doba jevrejskog, hrišćanskog i islamskog fundamentalizma, Apokalipsa je dinamična sila u grozničavoj svetskoj politici.

Smrt je naš stalni pratilac: hodočasnici su odvajkada dolazili u Jerusalim da bi tu umrli i da bi ih sahranili na Brdu hrama kako bi mogli da vaskrsnu u Apokalipsi, a dolaze i dan-danas. Grad je okružen grobljima i iznikao je na njima; odaje se pošta iskopnelim delovima tela drevnih svetaca – sasušena pocrnela desna ruka Marije Magdalene još je izložena u odaji starešine Grčke pravoslavne crkve u Crkvi Svetog groba. Mnoga svetilišta, čak i mnoge privatne kuće, sagrađeni su oko grobova. Tama ovoga grada mrtvih ima korene ne samo u izvesnoj nekrofiliji već i u nekromantiji: mrtvi su ovde gotovo živi, čak i dok čekaju vaskrsenje. Neprekidne borbe za Jerusalim – pokolji, pljačke, ratovi, terorizam, opsade i katastrofe – pretvorile su ovo mesto u bojno polje, u „klanicu religija“ Oldosa Hakslija, u Floberovu „klanicu“. Melvil je ovaj grad nazvao „lobanjom“ koju su opkolile „vojske mrtvih“, dok se Edvard Said sećao da je njegov otac mrzeo Jerusalim zato što ga „podseća na smrt“.

To svetilište neba i zemlje nije se oduvek razvijalo u skladu s božjim providenjem. Religija je začeta nakon varnice koja se ukazala jednom harizmatičnom proroku – Mojsiju, Isusu, Muhamedu. Nastala su carstva, osvojeni su gradovi zahvaljujući snazi i sreći jednog gospodara rata. Odluke pojedinaca, počevši od kralja Davida, pretvorile su Jerusalim u ono što on jeste.

Mogućnosti da Davidovo malo utvrđenje, prestonica malog kraljevstva, postane svetska zvezda vodilja svakako su bile oskudne. Ironijom sudbine, upravo je Nabukodonosorovo razaranje Jerusalima stvorilo obrazac svetosti budući da je ta katastrofa navela Jevreje da se podsete slave Siona. Takvi tragični događaji

obično dovode do nestanka narodâ. Ipak, veličanstveno preživljavanje Jevreja, njihova uporna posvećenost svom bogu i, iznad svega, njihovo pamćenje sopstvene verzije istorije iznesene u Bibliji osnovi su slave i svetosti Jerusalima. Biblija je zauzela mesto jevrejske države i Hrama i postala, kao što je primetio Hajnrih Hajne, „prenosiva otadžbina Jevreja, prenosivi Jerusalim“. Nijedan drugi grad nema svoju knjigu i nijedna druga knjiga nije do te mere upravljala sudbinom nekog grada.

Svetost grada razvijala se na osnovu izuzetnosti Jevreja kao Izabranog naroda. Jerusalim je postao Izabrani grad, Palestina – Izabrana zemlja, a tu izuzetnost nasledili su i prigrlili hrišćani i muslimani. Nenadmašna svetost Jerusalima i Izraela ogledala se u sve većoj verskoj opsednutosti Jevreja i njihovoj želji da ponovo stvore Izrael i u zapadnjačkom oduševljenju cionizmom, sekularnom ekvivalentu te opsednutosti, oduševljenju koje je vladalo između perioda reformacije u Evropi šesnaestog veka i 70-ih godina dvadesetog veka. Od tada, tragična priča Palestinaca, u čijem je središtu Jerusalim kao njihov izgubljeni Sveti grad, promenila je gledanje na Izrael. Ta zapadnjačka opsednutost, taj osećaj univerzalne svojine, može da funkcioniše dvojako – to je i blagoslov i dvosekli mač. Danas se to ogleda u pažljivom praćenju Jerusalima i izraelsko-palestinskog sukoba, intenzivnijeg i emotivnijeg od bilo kog drugog sukoba na zemlji.

Ipak, ništa nije tako jednostavno kao što izgleda. Istorija se često predstavlja kao niz brutalnih i nasilnih promena, ali ja želim da pokažem da je Jerusalim bio grad kontinuiteta i saživota, hibridna metropola s hibridnim građevinama i hibridnim narodom koji se suprotstavlja ograničavajućoj kategorizaciji legendi iz različitih religija i nacionalističkih pripovesti iz kasnijih vremena. Zato sam, gde god je to bilo moguće, pratio istoriju kroz porodice – Davidovu, Makabijevu, Irodovu, Umajadinu i kroz kuće Boldvina, Saladina, Huseinija, Halidija, Spaforda, Rotšilda i Montefjora – što otkriva organski obrazac života koji odoleva iznenadnim incidentima i sektaškim pričama konvencionalne istorije. Ne postoje samo dve strane Jerusalima; postoje mnoge isprepletene

strane, kulture koje se preklapaju, slojevi odanosti – višestranični kaleidoskop ortodoksnih Arapa, Arapa muslimana, sefardskih Jevreja, Jevreja Aškenaza, Jevreja hareda u vojnim formacijama, sekularnih Jevreja, pravoslavnih Jermena, Gruzina, Srba, Rusa, Kopta, protestanata, Etiopljana, Latina i tako dalje. Pojedinaac je često odan nekolikim identitetima, što je ljudski ekvivalent slojevima jerusalimskog kamena i prašine.

Zapravo, značaj tog grada slabio je i razvodnjavao se, nikad nije bio čvrst, naprotiv, stalno se menjao kao biljka čiji se obrisi, veličina pa čak i boja menjaju, iako je ona zauvek ukorenjena na jednom mestu. Najnovija površna slika Jerusalima kao „Svetog grada tri religije“, koja se provlači dvadeset četiri sata dnevno kroz kanale posvećene vestima, relativno je skorašnjeg datuma. Bilo je vekova i vekova u kojima je izgledalo da je Jerusalem izgubio religijski i politički značaj. U mnogim slučajevima, religijsku posvećenost ponovo je podstakla politička neminovnost, a ne božansko otkrovenje.

Kad god je izgledalo da je Jerusalem zaboravljen i nevažan, često je bibliolatrija, revnosno proučavanje biblijske istine kojem su se posvećivali ljudi u dalekim zemljama – bilo da je reč o Meki, Moskvi ili Masačusetsu – projektovala svoju veru na Jerusalem. Svi gradovi su prozor u običaje njegovih ljudi, ali ovaj je dvostrano ogledalo koje odražava spoljašni svet ali otkriva i unutrašnji život grada. Bilo da je reč o razdoblju nepoljuljane vere, pravedničkog stvaranja carstava, jevanđelističkih otkrovenja ili sekularnog nacionalizma, Jerusalem je bio simbol svakog od njih i njihova nagrada. Ali kao u cirkuskim ogledalima, odraz je uvek iskrivljen, često izopačen.

Jerusalem je razočaravajuće i uznemirujuće delovao kako na osvajače tako i na posetioce. Suprotnost između stvarnog i nebeskog grada toliko je bolna da stotine „pacijenata“ godišnje završava u gradskom prihvatilištu pogođeno jerusalimskim sindromom, ludilom izazvanim neispunjenim očekivanjima, razočaranjem i otrežnjenjem. Ali jerusalimski sindrom je i političke prirode: Jerusalem izmiče čulima, praktičnoj politici i strategiji, razumu, živeći kroz neutaživu strast i nepobedive emocije.

Čak i pobjeda u toj borbi za prevlast i istinu jedva da pojačava svetost grada u očima drugih. Što je gospodar grada pohlepniiji, to je nadmetanje okrutnije, a otpor krvaviji. Ovde vlada zakon neplaniranih posledica.

Nijedno mesto ne izaziva tako snažnu želju za posedovanjem kao Jerusolim. Ipak, ta ljubomorna revnost deluje ironično, budući da je većina jerusalimskih svetinja i pripovesti koje ih podupiru pozajmljena ili ukradena, i da je pripadala drugim religijama. Prošlost grada često je plod mašte. Prividno, svaki kamen je nekad stajao u davno zaboravljenom hramu neke druge vere, bio je deo trijumfalne kapije nekog drugog carstva. Osvajanja je uglavnom pratio poriv da se poništi svaki trag drugih vera nametanjem sopstvene tradicije, pripovesti i lokaliteta. Mnogo toga je uništeno, ali osvajači su češće ostavljali ono što bi zatekli i menjali mu namenu ili ga nadograđivali. Značajni lokaliteti kao što su Brdo hrama, Citadela, Davidov grad, brdo Sion i Crkva Svetog groba ne predstavljaju posebne slojeve istorije već su više palimpsesti, vez čije su svilene niti toliko isprepletene da je danas nemoguće razdvojiti ih.

Nadmetanje za vlasništvo nad zaraznom svetošću drugih dovelo je do toga da neka svetišta postanu sveta trima religijama istovremeno; kraljevi su naređivali a ljudi su umirali za njih – ipak, ona su danas gotovo zaboravljena: brdo Sion bilo je mesto mahnitog jevrejskog, muslimanskog i hrišćanskog obožavanja, a danas ga pohodi samo šaćica muslimana ili Jevreja i to sveto mesto uglavnom ponovo pripada hrišćanima.

U Jerusalimu, istina je često manje važna od mita. „U Jerusalimu me ne propitujte istoriju zasnovanu na *činjenicama*“, kaže istaknuti palestinski istoričar doktor Nazmi el Džubeh.

„Oduzmite ono što je izmišljeno i ništa neće ostati.“ Istorija je ovde toliko moćna da se neprekidno iskrivljuje: arheologija je sama po sebi moćna i arheolozi su s vremenom osvojili jednaku moć kao i vojnici, jer su bili odabrani da prilagode prošlost sadašnjosti. Disciplina čiji je cilj objektivnost i naučni pristup može se iskoristiti da racionalizuje religijsko-etničke predrasude i da

opravda imperijalističke pobude. Izraelci, Palestinci i jevanđelistički imperijalisti devetnaestog veka jednako su bili krivi za pokretanje istih događaja kojima su pripisivali suprotna značenja i objašnjavali ih različitim činjenicama. Zato istorija Jerusalima treba da bude istorija istine i legendi. Ipak, činjenice postoje, a cilj ove knjige je da ih saopšti, koliko god da su nemile jednoj ili drugoj strani.

Moj cilj je bio da napišem istoriju Jerusalima u najširem smislu za sve čitaoce, bilo da su ateisti ili vernici, hrišćani, muslimani ili Jevreji, bez političkih elemenata, čak i u svetlu današnjeg razdora.

Priču sam ispričao hronološki, kroz živote muškaraca i žena – vojnika i proroka, pesnika i kraljeva, seljaka i muzičara – i porodica koje su stvorile Jerusalem. Mislim da je to najbolji način da se taj grad oživi i pokaže se da je njegova složena i neočekivana istina posledica te istorije. Jedino se hronološkim pripovedanjem može izbeći iskušenje pripovedača da prošlost sagleda kroz opsednutost sadašnjošću. Pokušao sam da izbegnem teologiju i da pišem istoriju kao da je svaki događaj ponaosob bio neizbežan. Budući da je svaka promena reakcija na onu prethodnu, hronološki pristup najbolji je način da se toj evoluciji podari smisao, da se odgovori na pitanje: zašto Jerusalem? I da se pokaže zašto su ljudi postupali na određeni način. Nadam se da je ovo ujedno i najzabavniji način da se to iskaže. Zašto bih ja uništavao istoriju – da upotrebim holivudski kliše koji je, u ovom slučaju, opravdan – koju su ispisali najveći ljudi? Među hiljadama knjiga napisanih o Jerusalemu, vrlo malo je narativno-istorijskih. Četiri razdoblja: Davidovo, Isusovo, period krstaša i arapsko-izraelskog konflikta poznati su zahvaljujući Bibliji, filmovima, romanima i vestima, ali ta razdoblja se i dalje često pogrešno shvataju. Što se tiče ostalog, iskreno želim da podarim novim čitaocima što više zaboravljene istorije.

Ovo je istorija Jerusalima kao središta istorije sveta, ali bez namere da bude enciklopedija koja objašnjava svaki aspekt

Jerusalima ili univerzalni vodič – kamen temeljac i poslednji crep svake građevine. Ovo nije istorija svakog vremenskog fragmenta pravoslavaca, katolika ili Jermena, islamske hanafske ili šafijske škole zakona, Jevreja hasida ili karaita, niti je ispričano s određene tačke gledišta. Život muslimanskog grada u periodu od Mameluka do britanskog mandata zanemarivan je. Jerusalimske Porodice proučavali su palestinski učenjaci na osnovu iskustava Palestinaca, ali nedovoljno su se njima bavili autori popularnih istorijskih knjiga. Njihova istorijska dela bila su i ostala izuzetno značajna: neki ključni izvori još nisu dostupni na engleskom jeziku, ali ja sam se postarao da se prevedu i razgovarao sam s članovima porodica svih tih plemena u nameri da saznam nešto iz njihovih priča. Ali oni su samo deo mozaika. Ovo nije istorija judaizma, hrišćanstva ili islama niti esej o prirodi Boga u Jerusalimu: sve su to stručno objasnili drugi – u najskorije vreme Karen Armstrong u svom sjajnom delu *Jerusalim: jedan grad, tri vere*. Ovo nije ni detaljna istorija izraelsko-palestinskog sukoba: nema teme koja se u današnje vreme proučava opsesivnije od te. Moj obeshrabrujući izazov bio je da obuhvatim sve to, i nadam se da sam to učinio srazmerno.

Moj zadatak je bio da pronađem činjenice, a ne da presuđujem tajnama različitih religija. Svakako ne prisvajam pravo da presuđujem da li su božanska čudesa i sveti tekstovi tri velike religije istiniti. Ko god je proučavao Bibliju ili Jerusalim mora priznati da postoji mnogo slojeva istine. Verovanja drugih religija i drugih epoha nama deluju neobično, dok nam se bliski običaji našeg vremena i okruženja čine sasvim jasnim. Čak i dvadeset prvi vek, koji mnogima izgleda kao vrhunac sekularne umerenosti i zdravog razuma, ima svoje predrasude i kvazireligijska preterivanja koji će našim praunucima delovati nejasno i besmisleno. Ali upliv religija i njihovih čudesa u istoriju Jerusalima neporecivo je stvaran i nemoguće je steći znanje o Jerusalimu bez izvesnog poštovanja religije.

Za nama su vekovi istorije Jerusalima o kojima se malo zna, a i to malo je protivrečno. Budući da je reč o Jerusalimu, rasprave

proučavalaca i arheologa uvek su žučne i ponekad silovite, čak se događa da dovedu do sukoba. Događaji koji su se odvijali u poslednjih pola veka toliko su protivrečni da su iznedrili mnogo verzija.

U ranom periodu, istoričari, arheolozi i osobenjaci cedili su, ukalupljivali i mrcvarili ono malo dostupnih izvora kako bi po svaku cenu potkrepili određenu teoriju koju su potom zagovarali kao nesumnjivo uverljivu. Za svako razdoblje razmatrao sam originalne izvore i mnoge teorije, i tako sam dolazio do zaključaka. Da sam brižljivo štitio sebe u svakom segmentu, najčešće reči koje bih upotrebljavao bile bi: „možda“, „verovatno“, „moguće je“. Zato ih nisam upotrebio svuda gde bi bilo prikladno, ali molim čitaoca da uzme u obzir da se iza svake rečenice krije ogromna literatura koja se iz dana u dan menja. Svaki deo pročitao je neki izučavalac, stručnjak za određenu oblast. Imao sam sreće što su mi pomoć pružili neki od najistaknutijih profesora predavača današnjice.

Najveće protivrečnosti izazvao je kralj David, jer je njegovo političko delovanje veoma uzbudljivo i savremeno. Tako dramatične i žučne rasprave – iako naučno utemeljene – vodile su se još samo o prirodi Hristovoj ili Muhamedovoj. Biblija je izvor pripovesti o Davidu. Njegov istorijski život često je prihvaćen zdravo za gotovo. U devetnaestom veku, imperijalističko-hrišćansko zanimanje za Svetu zemlju nadahnulo je potragu arheologa za Davidovim Jerusalimom. Hrišćanska priroda tog istraživanja preusmerena je stvaranjem izraelske države 1948. godine, dobivši versko-političko značenje zbog Davidovog statusa osnivača jevrejskog Jerusalima. Usled nedostatka mnogih dokaza u vezi s onim što se događalo u desetom veku p. n. e., revizionistički izraelski istoričari „smanjili“ su Davidov grad. Neki su se čak pitali da li je on uopšte istorijska ličnost, na zgražavanje jevrejskih tradicionalista i palestinskih političara, budući da ta nedoumica potkopava tvrdnje Jevreja. Ali zapis na kamenoj ploči iz Tel Dana otkrovenoj 1993. dokazao je da je kralj David postojao. Biblija je, iako nije pisana kao istorija, ipak je istorijski izvor koji sam koristio kako bih ispričao priču. Obim Davidovog grada i pouzdanost Biblije razmotreni su u epilogu ove knjige, kao i današnji sukob oko Davidovog grada.

Kad je reč o kasnijem razdoblju, nemoguće je bilo pisati o devetnaestom veku bez uticaja knjige *Orijentalizam* Edvarda Saída. Saíd, palestinski hrišćanin rođen u Jerusalimu, profesor književnosti na Univerzitetu Kolumbija u Njujorku i autentičan politički glas u svetu palestinskog nacionalizma, objašnjava da su „tanane i uporne predrasude koje evrocentrici gaje u odnosu na arapsko-islamske narode i njihovu kulturu“, naročito one koje su u devetnaestom veku proširili putnici kao što su Šatobrijan, Melvil i Tven, umanjile značaj arapske kulture i opravdale imperijalizam. Ipak, Saídovo delo nadahnulo je neke od njegovih sledbenika da pokušaju da izbrišu te zapadnjačke uljeze iz istorije, što je besmisleno. Kako god bilo, istina je da su ti posetioci videli i razumeli malo od stvarnog života Arapa i Jevreja u Jerusalimu i, kao što sam objasnio, ja sam se trudio da pokažem današnji život autohtonog stanovništva Jerusalima. Ali ova knjiga nema polemički ton, a istoričari Jerusalima moraju predstaviti dominantan uticaj zapadnjačke romantičarsko-imperijalističke kulture na grad, jer taj uticaj objašnjava zašto je velikim silama Bliski istok toliko važan.

Na sličan način sam predstavio i razvoj britanskog procionizma, sekularnog i jevanđelističkog, od Palmerstona i Šaftsberija do Lojda Džordža, Balfura, Čerčila i njihovog prijatelja Vajcmana, jednostavno stoga što su ostvarili najjači pojedinačan uticaj na veru Jerusalima i Palestine u devetnaestom i dvadesetom veku.

Glavni deo knjige okončao sam zbivanjima iz 1967. godine, zato što je Šestodnevni rat suštinski uticao na današnju situaciju i nametnuo odlučan prekid. Epilog se površno osvrće na politiku koja je vođena do današnjih dana i završava se detaljnim opisom karakterističnog jutra na trima svetim mestima. Ali situacija se stalno menja. Da sam nastavio detaljno da se bavim istorijom do današnjih dana, knjiga ne bi imala jasan završetak i morala bi da se dopunjuje gotovo iz sata u sat. Umesto toga, pokušao sam da pokažem zašto je Jerusalim i dalje ujedno i ključ i prepreka za mirovni sporazum.

Ova knjiga je sinteza zasnovana na opsežnom čitanju neposrednih izvora, drevnih i savremenih, na neposrednim razgovorima

sa stručnjacima, profesorima, arheolozima, članovima porodica i državnicima i na brojnim posetama Jerusalimu, njegovim svetilištima i arheološkim lokalitetima. Imao sam sreće da otkrijem neke dosad nepoznate ili retko korišćene izvore. To istraživanje mi je donelo trojaku radost: mnogo vremena sam proveo u Jerusalimu, čitao sam čudesna dela pisaca od Usame bin Munkida, Ibn Halduna, Evlije Čelebije i Vasifa Džavharijaha do Vilijama Tirkog, Tita Josifa Flavija i T. E. Lorensa; i napokon, stekao sam prijatelje i usred surove političke krize dobio nesebičnu i velikodušnu pomoć od žitelja Jerusalima svih narodnosti i vera: od Palestinaca, Izraelaca, Jermena, muslimana, Jevreja i hrišćana.

Osećam da sam se celog života pripremao da napišem ovu knjigu. Još od detinjstva sam lunjao Jerusalimom. S obzirom na porodične veze navedene u ovoj knjizi, reč „Jerusalim“ predstavlja moto moje porodice. Ipak, bez obzira na ličnu povezanost, želeo sam da podsetim na ono što je bilo i na ono u šta ljudi veruju. Da se vratim tamo odakle smo krenuli, tamo gde su oduvek postojala dva Jerusalima, ovozemaljski i nebeski, jer su i jednim i drugim više vladali vera i osećanja, a manje razum i činjenice. A Jerusalim je ostao središte sveta.

Moj pristup se neće svima svideti – na kraju krajeva, to je Jerusalim. Međutim, dok sam pisao ovu knjigu, sve vreme sam imao na umu primedbu koju je Lojd Džordž uputio svom namesniku Jerusalima Storsu, kojeg su oštro kritikovali i Jevreji i Arapi: „Ako ma koja od dve strane prestane da se žali, bićeš otpušten.“^[1]*

* Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu Lagune www.laguna.rs u odeljku *Jerusalim*. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

Izjave zahvalnosti

U radu na ovom ogromnom poduhvatu pomogli su mi mnogi izvanredni stručnjaci iz akademskog sveta. Duboko sam im zahvalan na pomoći, savetima i na tome što su čitali i ispravljali moj tekst.

Naročitu zahvalnost za čitanje i ispravljanje delova posvećenih arheološko-biblijskom periodu dugujem: profesoru Roniju Rajhu, profesoru Danu Bahatu, nekadašnjem glavnom arheologu Jerusalima, koji me je proveo kroz grad uz detaljna objašnjenja, doktoru Rafaelu Grinbergu, koji me je takođe vodio u obilazak lokaliteta, i Rozmari Ešel. Hvala za pomoć i savete Irvingu Finkelu, pomoćnom kustosu postavke „Drevni Irak i magijsko-medicinske knjige“ u Britanskom muzeju, i doktorki Elenor Robson, predavaču na katedri za nauke drevnog Bliskog istoka na odeljenju za istoriju i filozofiju Univerziteta Kembridž, za ispravke koje je unela u tekst o Asiriji, Vavilonu i Persiji i doktorki Nikoli Šrajber za njene savete u vezi s datiranjem kapija Megida na osnovu grnčarije; hvala doktoru Gideonu Avniju, direktoru odeljenja za iskopavanja i nadzor pri IA A, doktoru Eliju Šukronu što me je redovno vodio u obilazak iskopavanja u Davidovom gradu, doktoru Šimonu Gibsonu i doktorki Rene Sivan iz Citadele. Naročito sam zahvalan doktoru Jusufu el Natšehu, direktoru Odeljenja za

islamsku arheologiju na Haram el Šarifu za pomoć koju mi je pružio tokom pisanja knjige, što mi je omogućio pristup zatvorenim lokalitetima na Haramu i obilaske s Kaderom el Šihabijem. Kad je reč o periodu Irodove vladavine, rimskom i vizantijskom periodu, beskrajno sam zahvalan profesoru Martinu Gudmanu s Univerziteta Oksford i doktoru Adrijanu Goldsvortiju što su pročitali i ispravili tekst.

Kad je reč o ranom islamskom periodu, o Arapima, Turcima i Mamelucima, ogromnu zahvalnost za savete, smernice i detaljno ispravljjanje mog teksta dugujem Hjuu Kenediju, profesoru arapskog jezika u Školi za istočnjačke i afričke studije (SOAS), kao i doktoru Nazmiju el Džubehu, doktoru Jusufu el Natšehu i Kaderu el Šihabiju. Za pomoć u vezi s Grobljem Mamila, hvala Taufiku De'adalu.

Za čitanje i ispravljjanje teksta o krstašima, zahvaljujem profesoru Džonatanu Rajli-Smitu, profesoru crkvene istorije na Univerzitetu Kembridž, i profesoru Davidu Abulafiji, profesoru istorije Sredozemlja s Univerziteta Kembridž.

Kad je reč o jevrejskoj istoriji od Fatimida do Osmanlija, zahvaljujem profesoru Abulafiji, koji mi je omogućio pristup delovima svog rukopisa *Great Sea: A Human History of the Mediterranean*, profesorki Mini Rozen s Univerziteta u Haifi i ser Martinu Gilbertu, koji mi je dozvolio da pročitam rukopis *In Ishmael's House*.

Zahvaljujem profesoru Adelu Mani, koji je pročitao i ispravio tekstove o palestinskim i jevrejskim porodicama u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom veku.

Za pomoć u vezi s imperijalističkim, ranim cionističkim periodom devetnaestog veka zahvaljujem Jehošui ben Arijehu, ser Martinu Gilbertu, profesoru Tjudoru Parfitu, Karolajn Finkel, doktorki Abigejl Grin, koja mi je omogućila da pročitam njen rukopis *Moses Montefiore: Jewish Liberator, Imperial Hero*, i Baširu Barakatu za njegovo privatno istraživanje jerusalimskih porodica. Kirsten Elis mi je velikodušno dozvolila pristup neobjavljenim poglavljima knjige *Star of the Morning*. Doktorka Kler

Muradijan mi je pomogla mnogim savetima i obiljem materijala. Profesorka Mina Rozen podelila je sa mnom rezultate svojih istraživanja o Dizraeliju i druge radove. Kad je reč o „ruskoj vezi“, zahvaljujem profesoru Sajmonu Diksonu i Galini Babkovoju iz Moskve, a u vezi s Jermenima Džordžu Hintlijanu i doktoru Igoru Dorfman-Lazarevu.

Za cionistički period, dvadeseti vek i epilog, veliku zahvalnost dugujem doktoru Nadimu Šehadiju iz Udruženja za program Bliskog istoka *Četam haus* i profesoru Kolinu Šindleru sa SO-AS-a, jer su obojica pročitala i ispravila sve ove delove. Zahvalan sam Dejvidu i Džeki Landau iz *Ekonomista* i *Hareca* za njihove ispravke. Hvala doktoru Žaku Gotjeu, doktoru Albertu Agazarijanu, Džamalu el Nusejbi za ideje i kontakte; Hudi Imam, koja me je provela uz pojas bezbednosnog zida; Jakovu Lupu za njegovo istraživanje ultraortodoksnih Jevreja.

Mnogo dugujem doktoru Džonu Kejsiju s koledža *Gonvil i Kajus* na Kembriđu, koji je plemenito i nemilosrdno korigovao ceo tekst, kao i Džordžu Hintlijanu, istoričaru osmanlijskog doba, sekretaru Jermenske patrijaršije od 1975. do 1995. godine. Posebno zahvaljujem Maral Amin Kutijeneh za prevode arapskih tekstova na engleski.

Hvala za savete i porodičnu istoriju članovima jerusalimskih porodica s kojima sam razgovarao i zamolio ih za mišljenje: Muhamedu el Alamiju, Naseredinu el Našašibiju, Džamalu el Nusejbi, Zakiju el Nusejbi, Vadžehu el Nusejbi, Saidi el Nusejba, Mahmudu el Džaralahu, Hudi Imam iz Jerusalimskog instituta, Haifi el Halidi, Kaderu el Šihabiju, Saidu el Huseiniju, Ibrahimu el Huseiniju, Omaru el Dadžaniju, Aded el Džudeh, Maral Amin Kutijeneh, doktoru Radžajiju M. el Dadžaniju, Ranuu el Dadžaniju, Adeb el Ansari, Nadžiju Kazazu, Jaseru Sukiju Tohi, vlasniku mog omiljenog restorana *Abu Šukri*, profesoru Rašidu Halidiju s Univerziteta Kolumbija.

Hvala Šmuelu Rabinovicu, rabinu Zapadnog zida i svetih mesta; ocu Atanasijusu Makori, katoličkom poglavaru, i ocu Samuelu Agojanu, jermenskom patrijarhu Crkve Svetog groba, ocu

Efraemu Elorašamiliju iz koptske zajednice, sirijskom episkopu Severijusu i Sirijcu ocu Malkeu Moratu.

Zahvalan sam Šimonu Peresu, predsedniku Izraela, i lordu Vajdenfeldu koji su sa mnom podelili sećanja i ideje; princezi Firjal od Jordana za njene uspomene na jordanski Jerusalem i princu i princezi Talal bin Muhamed od Jordana.

Hvala Njegovom kraljevskom visočanstvu vojvodi od Edinburga, koji me je posavetovao i proverio delove teksta koji se odnose na njegovu majku, princezu Andreu od Grčke, i njegovu tetku veliku kneginju Elu; hvala Njegovom kraljevskom visočanstvu princu od Velsa. Naročito sam zahvalan erlu od Morlija i plemenitom Najdželu Parkeru i njegovoj supruzi, koji su mi ukazali gostoprimstvo.

Jicak Jakovi je čovek koji mi je predstavio Jerusalem: čovek koji je preživeo Aušvic, borac u ratu za nezavisnost 1948, učenjak, mladi pomoćnik u kabinetu Bena Guriona, i dugogodišnji predsednik Kompanije za razvoj Istočnog Jerusalima u vreme kada je gradonačelnik Jerusalima bio Tedi Kolek.

Diplomate izraelske države i palestinskih vlasti velikodušno su mi poklonili vreme, ideje, podatke i vreme za razgovor: hvala Ronu Prosoru, izraelskom ambasadoru u Londonu, Raniju Godoru, Šaronu Hanoju i Ronit ben Dor iz izraelske ambasade; profesoru Manuelu Hasasijanu, ambasadoru palestinskih vlasti u Londonu.

Vilijam Dalrimpl i Čarls Glas velikodušno su mi pomogli idejama, materijalom i spiskovima knjiga koje je trebalo da pročitam. Jerusalimska fondacija pružila mi je veliku pomoć: hvala Rut Česin, Nurit Gordon, Alanu Frimenu i Uriju Dromiju, direktoru centra Miškenot Šanim. Džon Levi iz Obrazovne fondacije *Prijatelji Izraela* i Akademske studijske grupe i Rej Brus, dugogodišnji televizijski producent, neizmerno su mi pomogli da uspostavam kontakte sa stručnjacima.

Hvala Piteru Sibagu Montefjoreu i njegovoj ćerki Luiz Aspinal što su mi ustupili dokumentaciju Džefrija Sibaga Montefjorea; Kejt Sibag Montefjore za istraživanja pustolovina Vilijama Sibaga Montefjorea.

Hvala za pomoć, savete i ohrabrenje: Amosu i Nili Oz, Polu Vesteru, predsedniku upravnog odbora hotela *Ameriken koloni*, Rejčel Lev, arhivistkinji u arhivu Američke kolonije, Dajani Aho iz hotela *Ameriken koloni*, Munteru Fahmiju iz knjižare *Ameriken koloni*, Filipu Vindzoru Obriju, Dejvidu Heru, Dejvidu Krojankeru, Lei Karpenter Brokov, Dani Harman, Doroti i Dejvidu Harmanu, Karolajn Finkel, Lorenci Smit, profesoru Bendžaminu Kedaru, profesoru Ruvenu Amitaju, Jaovu Farhiju, Dijali Klat, Zijadu Klotu, Jusefu Hlatu, Raniji Džubran, Rebeki Abram, ser Roku i ledi Forte, profesoru Salimu Tamariju, Odu Karstenu Tvejtu, Kenetu Rouzu, Dorit Musaef i njenom bratu Šlomu Musaefu, ser Ronaldu i ledi Koen, Davidu Haliliju, Ričardu Formanu, Rajanu Prinsu, Tomu Holandu, Tareku Abu Zajadu, profesoru Izraelu Finkelštajnu, profesoru Avigadoru Sinanu, profesoru Jairu Zako-
viću, Džonatanu Formanu, Musi Hlebnikovom, Arlin Laskona, Keri Aston, velečasnom Robinu Grifit-Džonsu, starestini Hrama, Haniju Abu Dijabu, Mirijam Ovic, Džoani Šliman, Sari Helm, profesoru Sajmonu Goldhilu, doktorki Doroti King, doktoru Filipu Manselu, Semu Kajliju, Džonu Mikltvejtu, uredniku *Ekonomista*, Gideonu Ličfildu, rabinu Marku Vineru, Morisu Bitonu, kustosu sinagoge *Bevis Marks*, rabinu Abrahamu Leviju, profesoru Hariju Zajtlinu, profesoru F. M. el Eloskariju, Melani Fol, rabinu Davidu Goldbergu, Melani Gibson, Anabel Vajdenfeld, Adamu, Gilu, Dejvidu i Rejčel Montefjore, doktoru Gejbrijelu Garkiju, Mareku Tamu, Itanu Broneru iz *Njujork tajmsa*, Henriju Hemingu, Vilijamu Sigartu. Hvala Tomu Morganu za pomoć u istraživanju.

Hvala mom agentu Džordžini Kapel i mojim agentima za svetska prava Abi Gilbert i Romili Must, mojim britanskim izdavačima Alanu Samsonu, Ajonu Trevinu i Suzan Lemb, mojoj briljantnoj urednici Bei Heming iz izdavačke kuće *Vajdenfeld* i Piteru Džejmsu, vrsnom uredniku; mojim dugogodišnjim izdavačima: Soniju Mehti iz *Knopfa*, Luiz Švarc i Ani Poli Hisajami iz brazilske izdavačke kuće *Kompanjija das letras*; Mirej Paoloni iz kuće *Kalman Levi* u Francuskoj; Peteru Silemu iz izdavačke kuće *Fišer* u Nemačkoj; Zivu Luisu iz izraelskog *Kinereta*; Henku ter

Borgu iz holandske izdavačke kuće *Niev Amsterdam*; Idi Bernsten i Gerdu Jonsenu iz izdavačke kuće *Kapelens* u Norveškoj; Jolanti Voločanskoj iz *Magnuma* u Poljskoj; Aleksandri Louri iz portugalske izdavačke kuće *Aleteja editores*; Karmen Esteban iz izdavačke kuće *Kritika* u Španiji; Kristi Kaer iz *Varaka* u Estoniji i Peru Faustinu i Stefanu Hildingu iz švedske izdavačke kuće *Norstedts*.

Moji roditelji, doktor Stiven i Ejpril Sibag Montefjore, bili su nenadmašni urednici svih mojih knjiga. Iznad svega želim da zahvalim svojoj ženi, Santi, koja je bila strpljiva, ohrabivala me s ljubavlju tokom ovog dugog procesa. Santa i moja deca Lili i Saša nesumnjivo su, kao i ja, bolno osetili jerusalimski sindrom. Možda se nikada neće oporaviti, ali zato znaju više o Steni, Zidu i Svetom grobu od mnogih sveštenika, rabina i mula.

Napomena o imenima, transliteraciji i titulama

Ova knjiga se neizbežno odlikuje raznolikošću imena, jezika i nameće pitanje transliteracije. Knjiga je namenjena široj čitačkoj publici, zato sam se trudio da koristim najpristupačnije i najpoznatije verzije imena. Izvinjavam se jezičkim čistuncima koje ova odluka vređa.

Za judejski period, uglavnom sam, umesto latinskih i hebrejskih imena hasmonejskih kraljeva koristio grčka – Aristobul, na primer. Hebrejska imena koristio sam za manje značajne istorijske ličnosti kao što je Irodov zet, koji je u knjizi Jonatan a ne Aristobul, čime sam izbegao stvaranje zabune između mnogih ličnosti s tim imenom. Kad je reč o imenima dinastija, koristio sam ona poznatija – Irod (a ne Herod), Pompej, Marko Antonije, Tamerlan, Saladin. Kod persijskih imena, ako je reč o poznatim istorijskim ličnostima kao što je Kir, koristio sam tu verziju. Makabejska porodica bila je na čelu hasmonejske dinastije, ali sam u celoj knjizi koristio izraz Makabejci radi jasnoće.

Arapski period predstavljao je veći izazov. Nisam se trudio da budem dosledan. Uglavnom sam koristio poznate engleske oblike, na primer Damask(us) umesto Dimašk. Izostavljao sam član „el“ u imenima ljudi, grupa i gradova, ali sam ga ostavljao u složenim imenima i prilikom prvog pominjanja imena u tekstu i

fusnotama i napomenama. Većina abasidskih i fatimidskih kalifa i ajubidskih sultana usvojila je vladarsko ime, *lakab*,* kao što je El Mensur.** Koristio sam „ibn“ umesto „bin“, izuzev u slučajevima vrlo poznatih imena. U imenima kao što je Abu Sufijan nisam koristio arapski genitiv, takođe radi lakšeg čitanja. Dinastiju Ajubida uglavnom sam nazivao „Saladinova dinastija“.

Na Zapadu ne postoji doslednost u istorijskoj upotrebi arapskih imena, na primer Abasidi su poznati po svojim vladarskim imenima (izuzev Haruna el Rašida, koji se proćuo zahvaljujući *Prićama iz hiljadu i jedne noći*). Svi istorićari koriste ime Saladin za vladara iz dvanaestog veka, iako njegovog brata nazivaju El Adilom. Saladinovo pravo ime bilo je Jusuf ibn Ajub; njegov brat zvao se Abu Bakr ibn Ajub. Obojica su preuzeli poćasna imena, Salah el Din i Saif el Din. I obojica su kasnije koristila vladarska imena: El Nasir (Pobednik) za Saladina i El Adil (Pravedni) za njegovog brata. Ja sam koristio imena Saladin i Safedin, delimićno stoga što sam ųeleo da izbegnem zabunu prilikom upotrebe ajubidskih imena kao što su El Adil, El Azoz, El Afdal, a delimićno i stoga što sam ųeleo da naglasim vezu sa Saladinom.

Kad je reć o Mamelucima, istorićari obićno koriste ime Bajbar, umesto njihovog vladarskog imena el Zahir, ali zatim koriste vladarska imena za većinu ostalih, izuzev za El Nasira Muhameda, za kojeg upotrebljavaju oba. Ja sam usvojio tu tradiciju nedoslednosti.

U osmanlijskom razdoblju, u slućaju manje poznatih imena, trudio sam se da koristim turski umesto arapskog izgovora. Dųemal-paša se na turskom piše Ćemal i ćesto se piše Dųemal. Koristio sam ime Mehmed Ali umesto Muhamed Ali.

Kad je reć o savremenom dobu, za Huseina ibn Alija koristio sam titulu ųerif Meke, kralj Husein ili Hedųaz: za njegovog sina koristio sam titule princ ili emir Fejsal i Abdulah (budući da su obojica bili kraljevi), umesto Fejsal ibn Husein i Abdulah ibn

* Ar.: ime koje sadri opis osobe. (Prim. prev.)

** Ar.: onaj kojem Bog pomaųe. (Prim. prev.)

Husein. U ranom i hašemitskom periodu nazivao sam ih šerifima. Prvog kralja Saudijske Arabije nazivao sam Abdul Aziz el Saudi, ali češće sam koristio zapadnjačku verziju Ibn Saud. Berta Spaford, iako udata za Frederika Vestera, ostala je Spaford kroz celu knjigu.

Kanaan, Juda, Judeja, Izrael, Palestina, Bilad el Šams, Velika Sirija, Donja Sirija, Sveta zemlja samo su neki nazivi za zemlju čije su se granice menjale. Priča se da za Jerusalim postoji sedamdeset imena. Nazivi Božja kuća, Sveta kuća, Hram odnose se na Jevrejski hram u gradu. Nazivi Kupola, Kubet el Sakra, Hram gospodnji, Templum Domini, odnose se na Kupolu na steni; Al Aksa je Solomonov hram. Har Habajit je hebrejski izraz za Brdo hrama, a Haram el Šarif je arapski; u knjizi ga nazivam i sveto šetalište. Izraz Svetilište odnosi se kako na Svetinju nad svetinjama, tako i na Brdo hrama, koji muslimani nazivaju Plemenitim svetilištem (Haram); za muslimane, naziv Dva svetilišta odnosi se na svetilište u Jerusalimu i ono u Hebronu, još jednu građevinu iz irodskog perioda: Avramovu grobnicu i grobnicu patrijarha. Nazivi Anastasija, Crkva, Grob i Deir Sultan odnose se na Crkvu Svetog groba. Arapski izraz za Stenu je Sakra; Kamen temeljac na hebrejskom se kaže Haštijah; Svetinja nad svetinjama kaže se Kodeš ha-Kodešim. Izrazi Zid, Kotel, Zapadni zid, Zid plača i El Burak odnose se na jevrejsko sveto mesto. Citadela i Davidova kula odnose se na irodijansko utvrđenje nadomak Jafa kapije. Jehosafatova dolina je zapravo Kedronska dolina. Davidov grob, Nabi Daud, Cenakulum, izrazi su za svetilište na brdu Sion. Sve kapije imaju toliko naziva, koji su se toliko često menjali da bi besmisleno bilo nabrajati ih. Svaka ulica ima najmanje tri naziva: glavna ulica u Starom gradu zove se El Vad na arapskom, Ha-Gai na hebrejskom i Vali na engleskom.

Konstantinopolj i Vizantija odnose se na Istočno rimsko carstvo; posle 1453, ti izrazi odnose se na grad Istanbul. Izraze katolici i Latini koristio sam kao sinonime, kao i izraze pravoslavci i Grci, Iran i Persija. Umesto naziva Mesopotamija koristio sam naziv Irak radi lakšeg razumevanja.

Kad je reč o titulama, za rimske vladare koristio sam latinski izraz *princeps*, a za kasnije periode *imperator*. Vizantijske vladare nazivao sam *vasileus* (grčki). U ranom periodu islama, Muhamedove naslednike nazivao sam verskim vođama i kalifima. Sultan, padišah i kalif titule su osmanlijskih vladara; kad je reč o nemačkim i ruskim vladarima, kao sinonime sam koristio izraze kajzer i imperator, to jest car i imperator.

Prolog

Osmog dana jevrejskog meseca ava – krajem jula 70. nove ere, Tit, sin rimskog cara Vespazijana, koji je zapovedao prilikom četvoromesečne opsade Jerusalima, naredio je celoj svojoj vojsci da u zoru sravni Hram sa zemljom. Narednog dana biće petsto godina kako su Vavilonci razorili Jerusalim. Sada je Tit zapovedao vojskom sastavljenom od četiri legije – 60.000 rimskih legionara i lokalnih plaćenika žudelo je da zada poslednji udarac prkosnom ali slomljenom gradu. Unutar zidina, gotovo pola miliona izglednelih Jevreja preživljavalo je u jezivim uslovima: neki od njih bili su fanatični verski ziloti, bilo je i odmetnutih razbojnika, ali većinu su činile nedužne porodice koje nisu mogle da se izvuku iz te jezive smrtonosne klopke. Mnogi Jevreji živeli su izvan Judeje – njihovi ostaci nađeni su širom Sredozemlja i Bliskog istoka – i ta konačna borba odlučivala je ne samo o sudbini grada i njegovih žitelja već i o budućnosti judaizma i malog jevrejskog kulta hrišćanstva, pa čak i o obrisima islama tokom sledećih šest vekova.

Rimljani su podigli zemljane nasipe uz zidine Hrama. Ali njihov napad je bio neuspešan. Ranije tog dana, Tit je rekao zapovednicima svoje vojske da su ga njegovi napori da sačuva „tuđinski hram“ koštali previše vojnika i naredio im je da spale kapije Hrama. Srebrni delovi kapija istopili su se i vatra se proširila na

drvene vratnice i prozore, a zatim i na drvene delove prolaza samog Hrama. Tit je naredio da se vatra ugasi. Rimljani, rekao je, „ne treba da se svete stvarima već ljudima“. Potom se povukao na počinak u svoj logor u napola razrušenoj tvrđavi Antoniji s pogledom na bleštavo razućeno zdanje Hrama.

Prizori oko zidina sigurno su ličili na pakao na zemlji. Hiljade tela istrulelih na suncu, nesnosan smrad. Čopori pasa i šakala gostili su se ljudskim mesom. Tokom prethodnih meseci, Tit je naredio da se razapnu svi zarobljenici i dezerteri. Svakoga dana je razapinjano po pet stotina Jevreja. Na Maslinovoj gori i vrletima u okolini grada bilo je toliko raspeća da je jedva ostalo mesta za nova, a ponestalo je i drveća od koje bi se raspeća mogla napraviti. [1] Titovi vojnici zabavljali su se šireći svojim žrtvama ruke i noge u neprirodne položaje. Mnogi žitelji Jerusalima očajnički su pokušavali da napuste grad i gutali su svoj novac u kovanicama, krili svoje blago nadajući se da će ga povratiti kad budu bezbedni od Rimljana. Pojavljivali su se „naduveni od gladi i otečeni od vodene bolesti“, ali oni koji bi pojeli nešto „rasprsnuli bi se“. Dok su im se trbusi rasprskavali, vojnici su u ostacima njihove utrobe nalazili progutano blago, i zato su rasporili sve zarobljenike, izvadili im utrobu i pretraživali je dok su ovi još bili živi. Ali Tit je bio zgrožen i pokušao je da zabrani tu „anatomsku“ otimačinu. Uzalud: Titovi plaćenici Sirijci, koji su mrzeli Jevreje, uživali su u toj zlokobnoj igri s poslovičnom komšijskom zluradošću. [2] Okrutnosti koje su Rimljani i pobunjenici ispoljili unutar gradskih zidina porede se s nekim od najsurovijih zlodela dvadesetog veka.

Rat je bio počeo kad su nevičnost i pohlepa rimskih namesnika naterali čak i judejske aristokrate, rimske saveznike među Jevrejima, da se udruže s narodnom verskom pobunom. Pobunjenici su bili mešavina religioznih Jevreja i koristoljubivih odmetnika koji su iskoristili pad cara Nerona i kaos koji je nastao nakon njegovog samoubistva da oteraju Rimljane i ponovo uspostave nezavisnu jevrejsku državu utemeljenu oko Hrama. Ali jevrejska revolucija odmah se izvrgla u krvave čistke i ratove bandi.

Posle Nerona, vrlo brzo i haotično smenila su se tri rimska cara. Za vreme svoje vladavine, Vespazijan je poslao Tita da zauzme Jerusalem, grad podeljen između trojice međusobno zaraćenih vojnih glavešina. Jevrejski gospodari rata prvi su povelili žestoke krvave bitke u dvorištima Hrama i zauzeli grad. Njihovi ratnici su se probijali prema imućnijim četvrtima, pljačkali kuće, ubijali muškarce i napastvovali žene – „što je za njih bila zabava“. Omamljeni sopstvenom silom i uzbuđeni lovom, verovatno i opijeni ukradenim vinom, „prepuštali su se ženskim navikama, ukrašavali kosu, oblačili žensku odeću, mazali se uljima i bojili kapke“. Ti provincijski koljači razmetali su se u „ogrtačima nežnih boja“, ubijajući svakoga ko bi im se našao na putu. U svojoj naivnoj moralnoj izopačenosti „izmislili su nezakonita uživanja“. Jerusalem, prepušten „nepodnošljivom skrnavljenju“, postao je „bordel“ i soba za mučenje, a ipak je ostao svetište.^[3] Hram je i dalje bio otvoren. Pre toga, u aprilu, hodočasnici su stigli u grad da proslave Pesah neposredno pre nego što su Rimljani opkolili grad. Broj stanovnika u to vreme iznosio je nekoliko desetina hiljada, ali budući da su Rimljani zatvorili u njemu hodočasnike i mnoge ratne izbeglice, u gradu je bilo nekoliko stotina hiljada ljudi. Tek kad su Rimljani opkolili zidine, vođe pobunjenih bandi prekinule su borbe unutar grada kako bi ujedinile 21.000 svojih ratnika i zajedno se suprotstavile Rimljanima.

Grad koji je Tit prvi put ugledao s planine Skopus, nazvane po grčkoj reči *skoepo* („gledam“), bio je, po Plinijevim rečima, „daleko najčuvaniji grad Istoka, raskošna napredna metropola podignuta oko jednog od najvećih hramova starog doba koji je sam po sebi bio izuzetno umetničko delo. Jerusalem je u to doba već imao iza sebe hiljade godina postojanja ali taj grad mnogih zidina i kula, rasprostrt preko dva nepristupačna vrletna brda u Judeji, nikada nije bio toliko gusto naseljen i blistav kao u prvom veku nove ere: Jerusalem više nije bio toliko veliki sve do dvadesetog veka. To je bilo dostignuće Iroda Velikog, briljantnog psihotičnog judejskog kralja čije su palate i utvrđenja bili toliko veličanstveni i

raskošni da je jevrejski historičar Josif Flavije rekao da „prevazilaze njegovu sposobnost da ih opiše“.

Sâm Hram zasenio je sve ostale građevine svojom natprirodnom slavom. „Pod prvim zracima sunca“, njegova blistava dvorišta i okićene kapije „odbijale su plamenom divotom jaku svetlost tako da su oni koji bi naterali sebe da ih gledaju morali da odvrte pogled.“ Kad su tuđini – kao što su Tit i njegovi legionari – prvi put ugledali Hram, učinio im se „kao planina pokrivena snegom“. Pobožni Jevreji znali su da se u središtu tog grada u gradu na vrhu brda Morija nalazi mali prostor nadmoćne svetosti u kojem nema gotovo ničeg. Taj prostor bio je žarište jevrejske svetosti: Svetinja nad svetinjama, prebivalište samog Boga.

Irodov hram bio je svetilište, ali je bio i gotovo neosvojivo utvrđenje unutar grada opasanog zidinama. Jevreji su se, ohrabreni slabošću Rimljana u Godini četiri cara i potpomognuti položajem Jerusalima na vrletnim visinama, gradskim utvrđenjima i lavirintima samog Hrama, veoma samouvereno sukobili s Titom. Na kraju krajeva, gotovo pet godina su odolevali Rimu. Ipak, Tit je bio autoritativan, ambiciozan, imao je dovoljno sredstava i dara za povereni zadatak. Napadao je grad sistematski delotvorno i silovito. Kamenje za baliste koje je verovatno koristila Titova vojska pronađeno je u tunelima pored zapadnog zida Hrama, i predstavlja svedočanstvo o silini rimskog napada. Jevreji su se borili za svaki pedalj grada s gotovo samoubilačkom posvećenošću. Ipak, Tit je, naoružan čitavim arsenalom opsadnih sprava, katapultima i veštinom rimske inžinjerije, nakon petnaest dana osvojio prvi pojas zidina. Poveo je hiljadu legionara kroz zamršene prolaze jerusalimskih tržnica i osvojio i drugi zid. Ali Jevreji su se povratili i preuzeli ga. Valjalo ga je ponovo osvojiti. Tit je ponovo pokušao da preuzme grad paradirajući oklopima, šlemovima, sevajući mačevima, mašući stegovima s blistavim orlovima, razmećući se „raskošnom konjskom opremom“. Hiljade Jerusalimaca okupilo se na bedemima da posmatra taj prizor, diveći se „lepoti njihovih oklopa i disciplini ljudi“. Jevreji su bili previše uplašeni da bi se oglušili o naređenja svojih gospodara rata: nema predaje.